

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

A kollektivizálási kampány „szocreál” kontextusai Magyarországon (1948–1953)

„Nekünk a dolgozó parasztság nagy tömegeivel együtt kell építenünk a szocializmust, mert ha előre szaladunk, azaz elszakadunk a tömegektől, akkor sose jutunk el a szocializmushoz.

De ebből az is következik, hogy nekünk nemcsak a paraszti termelést kell megváltoztatni, hanem magát a parasztot is.”¹

Közelítés a témához

A jelenkortörténetek egyik fontos elméleti és módszertani kérdése, hogy képesek vagyunk-e első ránézésre jól ismert témák új szempontú megközelítésére. Kissé leegyszerűsítve azt állíthatjuk, hogy a Sztálin halálát követő időszak és 1956 történései a széles nyilvánosság előtt is világossá tették az 1948-ban elindított kollektivizálás kudarcát. Az 1953-as „új szakasz” belpolitikai fejleményei a radikális társadalomátalakítás terrorját valamelyest felejtették, mindenesetre kevesebb rosszat ígértek a jövőre. A visszatekintő nézőpontból megfogalmazott patológikus agrár- és vidékpolitika, valamint a paraszti társadalom széttörésének jól ismert állomásait nincs itt értelme sokadszorra elmondani.² Talán azt is mondhatnánk, hogy azzal már lényegében tisztában vagyunk, hogy „mi történt?”, de annál kevésbé foglalkoztunk a „miért” és a „hogyan” kérdésekre adható válaszokkal. Egyáltalán nem közömbös az, hogy a kortársi perspektívákból és megnyilatkozásokból nézve milyen módon tudjuk megmagyarázni a történeteket: az utókor szemében fokozottan irracionális döntések és jelenségek leltárát minden bizonnyal csak akkor lehet életszerű közelségbe hozni, az adott térben és időben felhalmozott tapasztalat súlyát mérlegelni, ha egyfajta „laboratóriumként” tekintünk a diktatúra ezen időszakára.³ Ez a közelítésmód minimálisan is feltételezi, hogy a politikai hatalmat társadalmi miliőjébe ágyazva igyekszünk értelmezni. Célszerű a „politikát” láthatósági viszonyként felfogni, arra mint színpadra tekinteni, amelynek szereplői akarva-akaratlanul részesei egy társadalmi drámának. A sztálinizmus magyar fő

¹ Donáth Ferenc: *A falu szocialista fejlődésének kérdései*. A Magyar Dolgozók Pártja Politikai Akadémiája 6. Budapest, 1949. 22.

² Ennek irodalmát és legutóbbi tárgyalását lásd: Varga Zsuzsanna: *„Kényszeríteni kell a parasztot...”* (*Hatalom és agrártársadalom az 1950-es években*) In: Szederjesi Cecília (szerk.): *Megtörtelések évszázada. Politikai terror és erőszak a huszadik századi Magyarországon*. Salgótarján – Budapest, 2008. 53–65.

³ Lásd például Lampland, Martha: *The Object of Labor. Commodification in Socialist Hungary*. Chicago, London, 1995. 16–23.

alakja, Rákosi Mátyás a dramatizálás jelentőségére egyébként konkrétan utalt.⁴ Az ilyen módon instrumentalizált politikai gyakorlatnak minimálisan is az volt a jelentősége, hogy normaadó lett a ránk maradt forrásszövegek nyelvét tekintve is. Erre az összefüggésre is vonatkozik a tanulmány címében olvasható „szocreál” kifejezés. Arról van itt szó, hogy amit ma látunk, olvasunk, az egy – a virtuális valóságteremtés sztálinista sztereotípiái szerint – formált forrásbázis, ami számos nehézséget okoz.⁵

Az uralmat és a társadalmat elsősorban nem ellentétként és nem egy rangsor elemeként fogom fel. Ennél sokkal fontosabbnak tartom azokat a mindennapi formákat és gyakorlatokat, amelyekben a cselekvők tudomásul veszik és alakítják saját valóságukat. A sztálini típusú, szovjetizált diktatúrák társadalmát alapvetően a következő összetett tényezők alkotják: a „szocializmus projektje”, a hagyományos struktúrák megtartóereje, az iparosodás és végül a „társadalmi autonómia” mindennapi miliói.⁶ Ebbe a gondolatmenetbe vélem belehelyezni a kollektivizálási kampány néhány itt bemutatott összefüggését, azt feltételezve, hogy az írott történeti források ilyen módon való megszólaltatásával életszerű közelségbe hozhatók a kortársi – főként – alulnézeti perspektívák és „megélés-történetek”. A kommunista párt apparátusa és erőszakszervezete által irányított és végrehajtott beavatkozások mellett figyelembe kell venni az állami ajánlatokat, hogy az azokra adott társadalmi reakciókat történeti kontextusaikban értelmezhesük.⁷ Ezek egyik igen fontos elemét jelentette a kollektivizálási kampány kettős kommunikációja. A nyilvánosságnak szánt program alapvető célja az volt, hogy a rejtteni szándékoltat minél inkább leplezze. Ez utóbbi elsősorban a gazdasági erőforrások és a társadalmi-kulturális miliók ellenőrzése volt.⁸

Mit értünk kollektivizálás alatt? Először azt kell hangsúlyozni, hogy a propagandában használt „mezőgazdaság szocialista átszervezése”, „nagyüzemi gazdálkodás” és hasonló, a lényegét elfedő elnevezésekkel szemben itt elsősorban egy utótörténeti fogalommal van dolgunk, amelynek eredeti latin (*collectio*) alakja és „összegyűjtés” jelentése rendkívül fontos. Ez a tartalom utal az agrárvilágban végrehajtott pártállami beavatkozás révén az egyéni gazdaságok felszámolására és a közösnek gondolt üzemek kialakítására, a földek és a tartozékok egybevonására. Másodszor, ha az embereket, a széles értelemben felfogott paraszti és falusi társadalom tagjait is bevonjuk a fogalomalkotásunkba, akkor válik igazán érzékelhetővé az, hogy a kollektivizálás problematikáját mindenképpen indokolt a megszokott agrár-, parasztság- és vidéktörténeteken túl ösztársadalmi, még konkrétabban városi kérdésként is tárgyalni.⁹ Harmadszor azt hangsúlyozom, hogy a kollektivizálás a szovjetizált típusú diktatúrák társadalmi-gazdasági és politikai konfliktusainak egyik alaptörténete. Az

⁴ Izsák Lajos – Kun Miklós (szerk.): *Moszkvának jelentjük... Titkos dokumentumok 1944–1948*. Budapest, 1994. 203.

⁵ A nyelv „fegyverként” való értelmezésére lásd: Ö. Kovács József: *Az erőszak történelmi tapasztalatai a politikai diktatúrában*. In: Megtorlások évszázada, 331–351.; Ö. Kovács József – Kunt Gerő (szerk.): *A politikai diktatúra társadalmiasítása*. Miskolc, 2009.

⁶ Bővebben lásd: Ö. Kovács József: *A színlelt szocializmusról*. In: Halmos Károly et al. (szerk.): *A felhalmozás míve. Történeti tanulmányok Kóvér György tiszteletére*. Budapest, 2009. 483–491.

⁷ Van, aki kifejezetten a „részvételi diktatúra” koncepcióra épít: Fulbrook, Mary: *The People's State. East German Society from Hitler to Honecker*. New Haven–London, 2005. 10–14.

⁸ Viola, Lynne: *Peasant Rebels Under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York–Oxford, 1996. 14.

⁹ Az extenzív iparosításra lásd: Belényi Gyula: *A sztálini iparosítás emberi ára 1948–1956*. Szeged, 1993.; Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás félvszázados trendjei Magyarországon*. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest, é. n. 394.

államhatalmi erő sokszorosítását egy kikényszerített, szocreál jellegű mobilizációval, egy minél nagyobb társadalmi részvételt megcélzó propagandakampánnyal erősítették. A hadjárat logikája mentén megtervezett és koreografált akciók mindennapossága sajátos társadalmi reakciókat váltott ki, amelyeket aktív jellegükben célszerű megközelítenünk, ábrázolnunk.

A politikai diktatúra által intézményesített terror, az összeütközések sajátos és „azonos idejű” kooperációkat, az „alkalmazkodó ellenállás” különböző formáit indukálták.¹⁰ Ezek kortársi horizontjainak feltárása azt feltételezi, hogy a retrospektív nézőpontunk mellett folyton kísérletet kell tennünk az akkori jelen-felfogások és jövőhorizontok értelmezésére. Egyrészt tudjuk, hogy a szovjetizált diktatúrában a közjavak és a szolgáltatások magántulajdonként való kisajátítása, tehát a felhalmozás állami ellenőrzése révén a kapcsolati, a politikai tőkeformák váltak elsődlegessé.¹¹ Másrészt az államosítási, koncentrálási folyamatokban a beleszületett nemzedékek sokszor azért sem kérdőjelezik meg az állam parancsait, mert maga az állam jelölte ki az észlelés, az emlékezés szabályozott módjait. Ez az alárendelődés sajátos testbe vésett jelensége.¹² Azt gondolom, hogy ebből kiindulva célszerű felvetni az „alkalmazkodó ellenállás” mindennapi formáival (például munkalassítás, álengelemesség, névtelen fenyegetés) kapcsolatos bármilyen teoretikus és reáltörténeti kérdést. Témánk szempontjából konkrétan tesztelni kell James C. Scott ismert, ám magyar miliókben alig kutatott értelmezését, aki szerint „a paraszt az állammal mint munkaadóval, felvásárlóval, ellátóval, pénzkölcsönzővel, munkavezetővel, gazdasági főnökkel és adóbehajtóval szembesül”.¹³ Kérdés, hogy a kollektivizálás első hullámaiban az agrártársadalom tagjainak csak ezekkel az évszázados kihívásokkal kellett-e szembenézniük.

Propagandisztikus jövőkép és az agrárpolitika új szerepe

A második világháború végétől azért jutott kiemelt szerep az állami agrárpolitikának a vidéki, falusi értékváltozások szempontjából, mert gyökeresen megváltoztatták a birtokhierarchiát. Történeti távlatban szemlélve az 1945 utáni történéseket, a földkérdést is csak a paradoxonok alapján lehet leírni.¹⁴ Amennyire meghatározó volt a parasztság jelentős részének földéhsége az 1945. évi földosztáskor, néhány évvel később annyira jellemzővé vált a földbirtoklás által okozott gond, ami az agrártársadalom többségének hátrányos helyzete és a kollektivizálás kényszere nyomán keletkezett. A sajátosan rationális falusi társadalmi kontroll is lényegesen átalakult, így az éppen aktuális párt- és agrárpolitikának űrbetöltő szerepe lett. 1948-tól a mindennekfelett álló célkitűzés az volt, hogy a „szocializmus” vidéki felépítését – az életszínvonal felemelésének ígérete mellett – a termelőeszközök „társadalmasításával” minél inkább előre vigyék.¹⁵ A kommunista párt nyilvánosság előtti megnyilatkozásaiban a következő gazdasági és társadalomszabályozó elemek voltak a program

¹⁰ A „társadalmasodásra” lásd: Simmel, Georg: *A vizsály*. In: uő.: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Budapest, 1973. 261.

¹¹ Bourdieu, Pierre: *A „szovjet” változat és a politikai tőke*. In: uő.: A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről. Budapest, 2002. 27.

¹² Bourdieu, Pierre: *Államszellem. A bürokratikus mező eredete és struktúrája*. In: A gyakorlati észjárás, 108–109.

¹³ Scott, James C.: *Az ellenállás hétköznapi formái*. Replika, 23–24. (1996) 109–110., 117.

¹⁴ Szakács Sándor: *A földreformtól a kollektivizálásig 1945–1956*. In: Gunst Péter (szerk.): *A magyar agrártársadalom a jobbgazság felszabadulásától napjainkig*. Budapest, 1998. 287–295.

¹⁵ Habuda Miklós (szerk.) et al.: *A Magyar Dolgozók Pártja határozatai 1948–1956*. Budapest, 1998. 15–32., 55–65.

meghatározó részei: „tervszerű munkaerő-gazdálkodás”, a mezőgazdaság gépesítése, a beszerzési, értékesítő, termelő- és egyéb szövetkezetek megerősítése, az „állami birtokok” „mintagazdaságokká”, a parasztság valóságos iskoláivá” való fejlesztése.¹⁶ A programnyilatkozat a „földfelajánlások”, valójában a földtől való megfosztás céljainak és technikáinak az eredőjére is rávilágított: „A mezőgazdasági munkanélküliség megszüntetésének fontos eszköze a vidék iparosítása, továbbá nagybérleteknél a bérlet kötelező felajánlása a mezőgazdasági munkásokból és kisparasztokból alakuló bérlő-szövetkezeteknek.”¹⁷

A kortársi latolgatások és döntések megértése szempontjából is kiemelkedő fontosságú a párt „szociálpolitikára” vonatkozó ígérete. Már létező valóságként állították színpadra a következőket: „A népi demokráciában megvalósult a munkásság évtizedes szociálpolitikai programjának legtöbb követelése: a 48 órás munkaidő, a fizetett szabadság, a női és gyermekmunka törvényes védelme, egyenlő munkáért egyenlő bér, a tanoncmunka törvényes rendezése stb.” Részben utaltak az egészségvédelmi és az ún. szociális biztonság súlyos történelmi-társadalmi örökségére. Alapvetően hiányos volt a betegségi, öregségi, rokkantsági és balesetbiztosítási rendszer kiépítése. Nyilvánvalóan hátrányos helyzetben voltak az agrártermelők és a falun élők, hiszen a társadalombiztosítás ekkor még nem vagy csak részben terjedt ki rájuk.¹⁸

A nők tömeges munkavállalása miatt az anya- és csecsemővédelem terén, a napközi otthonos ellátásnál „különös figyelemmel” kívántak lenni „az e téren elmaradt falu szükségleteire”. Az 1948 nyarán kiadott pártprogram a munkanélküliség teljes felszámolását ígérte: „a termelőerők fejlesztése, a tervgazdálkodás, a kapitalista elemek kiszorítása útján”.¹⁹ Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban foglalkozni kell a program azon részével, amely az egyházak és a vallásosság kérdésére vonatkozott. Ekkor már nagyrészt lezajlott „a falu megszállásának” szimbólumaként értelmezhető és Pócspetrihez kötődő koncepció per.²⁰ A „demokratikus nevelés egységes szellemére” való hivatkozással a kollektivizálást megelőzően az egyik legfontosabb kohéziós tényező, a különböző egyházi és civil miliók széttröszölése is szerepelt a célkitűzésben.²¹

Mit kínált még a kommunista párt propagandája a falun lévőknek? A visszatérő megállapítás rendszerint az volt, hogy a „kapitalista út” egyenlő a „kulákosodás” útjával, ami a „dolgozó parasztság” lesüllyedéséhez vezet. 1949 elején ezt úgy fogalmazták meg, hogy a „vagyon hatalma leáldozott”.²² Amitől sokan félhettek, arra vonatkozott a következő agitációs utasítás: meg kell mutatni a „középparasztnak, hogy a kulák után nem kerül rá sor”. A szovjet típusú kollektív gazdaságokat („termelőszövetkezeti csoportokat”) politikai és kulturális bázisként állították a színpadra, amelyekbe „teljesen önkéntesen” lehet be- és három év után kilépni. A sztálinista radikális utópianak megfelelően kilátásba helyezték az

¹⁶ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata (1948. június 13–14.) In: *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai*, 26.

¹⁷ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata, 27.

¹⁸ Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001. 344–347.; Tomka Béla: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Budapest, 2003. 88–91.

¹⁹ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata, 27–28.

²⁰ Lásd Ember Judit: Pócspetri című dokumentumfilmjét, 1982.

²¹ A Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata, 29.

²² Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) M-KS-276. 85. Mezőgazdasági és Szövetkezetpolitikai Bizottság (MSZB) 16. ő.e. 1949. március 10.

időjárástól való függőség kiiktatását is. A nők egyenjogúságát kifejezetten a „szövetkezeti úthoz” kötötték.²³

A kommunista párt kettős kommunikációjában a szintén szovjet importból származó átfogó kampány tudatosan épített a vizualitásra, ezért szervezték meg gondosan a filmvetítéseket, tematizálták a képes újságokat és a brossúrákat. Különösképpen figyeltek a nők megszólítására. A „szövetkezeti agitációban” továbbra is tagadni igyekeztek a szovjet „kolhoz meséket”, és elsősorban a földműves-szövetkezetek népszerűsítését propagálták. Az ezzel kapcsolatos agitációs háttérutasításban az ún. „demokratizáló és egyesítő közgyűléseket” kifejezetten tudatos módon tették saját megfogalmazásuk szerint is „harci tereppé”.²⁴

Az előbb vázolt nyílt és rejtett céloktól, a közeli és távoli jövőbe tolt utópikus ajánlatoktól meg kell különböztetni a módszereket, amelyek legfontosabbikaként az államosítással, a tagosítási eljárással radikálisan megváltoztatták a birtokeloszlás korábbi rendszerét. Miután elrendelték több száz község földjének tagosítását, hatványozottan érvényesült a kommunista párt szerepe. A tagosítás első lépésének szánt földösszeírását kifejezetten pártfeladatként s csak másodsorban földhivatali munkaként határozták meg.²⁵ Az utasítás szerint az egyes szakaszokat (táblakijelölés, csereterv, csereföldkimérés, majd végül telekkönyvezés) a tulajdonváltoztatás gyorsított, néhány napon belül lefuttatott eljárása zárta.²⁶

A tagosítással országosan szó szerint szétfelbontották a korábbi birtokszervezetet, a leghatékonyabb módon kihúzták a kuláknak nevezett paraszti réteg alól a földet. Mindamellettt változó adó- és beszolgáltatási rendszert vezettek be, amit egyben a parasztság „megfegyelmezésére” is használtak.²⁷ Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy ez – főleg a háborús hadigazdálkodás tapasztalatai után – önmagában nem volt újdonság a parasztság számára. A kommunista párt agrárpolitikájának azért lett még megrázóbb jelentősége a falusi társadalom számára, mert az a fizikai erőszakon és terrorizáláson túl összekapcsolódott a koncentrált egyház- és vallásellenességgel.²⁸ A falu szovjetizálási programja és „megszállása” 1948-ban valójában az egyházi iskolák erőszakos államosításával kezdődött, ami megelőzte a radikális agrárfordulatot.²⁹

A hírek és tapasztalatok társadalomalkotó jelentőségéről

„Mióta paraszt emberek ülnek a községházán, azóta a népet nyúzzák, mint a kutyát. A reakciós világban nyugodtan és jól élt a nép. Az urak nem tudták, hogy a parasztember hogyan csal. A tanácsstagok nagyon is jól tudják, mert maguk is nagyon sokat csináltak. Minden félretett vagy eldugott terményünket megtalálnak, mert tudják, hogy a parasztember azt hova dugta el. Az eldugott terményt nemcsak megtalálják, hanem el is viszik. Ezért mi örökre gyűlöljük a tanácsrendszert és a Szovjetuniót.”³⁰

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ MOL M-KS-276. 93. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály (MSZO) 1948–53. 115. ő. e. 5–13. 1949. augusztus 27.

²⁶ Uo. 9.

²⁷ Erdmann Gyula: *Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945–1956*. Gyula, 1992. 67–75., 77–83.

²⁸ *A Magyar*, 164–166.

²⁹ A szerepek, az én-képek eltávolításaira, zavaraira és a negatív identitás kérdéseire lásd: Goffman, Erving: *A hétköznapi élet szociálpszichológiája (Tanulmányok)*. Budapest, 1981. 12–15., 40–41.

³⁰ MOL M-KS-276. 93. MSZO. 259. ő. e. 274. Jelentés a Szabad Föld szerkesztőségéhez 1951. február 15 – március 3. között érkezett levelekről.

A falvak mindennapi és rendkívüli jelenségei alapvetően a paraszttellenes állami politika mentén formálódtak, és sokréteggű társadalmi reakciókban tükröződtek. A bizonytalan eredetű, szárnyaló híreket, a hangulatjelentések tömeges szövegeit nem célszerű csak folklórnak, a történetkutatás tárgykörén kívülnek tekinteni. Azok éppen a bizonytalanság, a bomló identitások miatt – a propaganda által gerjesztett – háborús hangulatban sajátos társadalom- és történelemformáló tényezővé váltak. Arra is feltétlenül utalni kell, hogy alig néhány év telt el a háború és az azt követő újabb kollektív traumák (*málenkij robot*, kitelepítések, internálások) kezdete óta, miközben új földindulás és individualizált „osztályharc” kezdődött. Ebben a miliőben lehet életszerűen értelmezni az én-felfogásokat még inkább elbizonytalanító híreket, a kiszámíthatatlan és tabusított kriminalizálásokat.³¹

Az ellenőrzött nyilvánosság ekkori világába az ún. közérdekű hírszolgálat, még pontosabban a járási főjegyzők írásos jelentésein keresztül tekintünk bele.³² A sajátos történeti forrásokban elsősorban két szabályszerűsége ismerhetünk rá. Egyrészt ezek a szövegek a diktatórikus hatalom elvárásainak és a jelentésíró íráskészségének megfelelően formáltak. Másrészt folyton a hiányokra, a problémákra világítanak rá, amelyek persze sohasem fognak megszűnni, hiszen maga a politikai hatalom jelölte ki igen távoli utópikus céljait, amelyek mítikus jellegére és elérhetetlenségére a kortársak folyton utaltak. Ebben az esetben a leghelyesebbnek az tűnik, hogy ezekben a szövegekben a politikai mobilizáció mértékét, módszereit, következményeit és értelmezéseit igyekszünk követni. Az élet különböző területein bevezetett állandó és részletes ellenőrzéssel, a mesterségesen felfokozott háborús tudat (amelyben csak ellenség és barát létezik) kialakításával bármilyen jelenség más jelentést kaphatott. Így például Polgár községben az állategészségügyi okokból a tisztai ájtjárónál bevezetett karhatalmi ellenőrzés kapcsán az „a vélemény alakult ki, hogy ezzel az intézkedéssel hadiállapot állt be az országban”.³³ A pápai nyilatkozat „lakossági elítélése”, a kötelező antiklerikális kijelentések, „sikeres” termelési versenyek mint a mobilizáció megszokott módszereiről való megnyilatkozások mellett a több községben tapasztalt rossz terméseredménnyről és bizonytalanságról értesülhetünk. Így például Tiszadobon több területen még a vetőmagot sem tudták biztosítani, ugyanott a tanyai lakosság nem tudta, hogy hova kerül az ún. tanyaközpont, ahol a továbbiakban élniük kellett volna. A prügyi pillanatkép a megszokott koreográfiára utal. Azok, akik a beadási kötelezettségüket nem tudták teljesíteni, „elestek a prémiumtól” a jelentés szerint, ami valójában a járandóság újabb elvonását jelentette. Ugyanakkor a többség számára, ezek szerint 300–400 fős falusi lakosság jelenlétében tartották meg július 24-én a „terménybegyűjtési ünnepélyt, amikor is feldíszített traktorokkal és új terményszállító szekerekkel a közönség felvonult a szövetkezeti magtár elé, ahol a községi MDP-titkár ünnepi beszéd keretében adta át a terményt a szövetkezeti átvevőnek”. A korábbi vallási-kulturális tradíciók kiiktatása céljából megtervezett rituálék alapvetően megfeleltek a sztálini modellnek: a „szövetkezetinek” nevezett magtár új kultikus helynél, egy gazdasági-kereskedelmi egységnél a politikai hatalom birtoklója (a papi

³¹ Goffmann idézett művén túl lásd: Bodó Julianna: „Így kollektivizáltak minket...” *Kulturális antropológiai elemzés két székelgyföldi településről*. Csíkszereda, 2004. 51–53.

³² Erre lásd: Galambos Sándor: *Rém' híres kor*. In: Erdmann Gyula (szerk.): *Paraszi kiszolgáltatottság – Paraszi érdekvédelem, öngazgatás*. A Hajnal István Kör gyulai konferenciája 1991. augusztus 29–31. Gyula, 1994. 156–163.

³³ Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SZSZBML) IV. B. 411/d. Szabolcs megye alispánjának közérdekű hírszolgálat, 1949–1950. 2. dob. 1949. július 27.

szerep mintája alapján) ajánlja fel, adja át a terményt. A falusi, új identitásteremtő kísérletek tömeges példáihoz tartoztak a „kultúrbrigádok” „szórakoztató” műsorai is.³⁴

A színpad mögötti terekben azonban sokkal élesebb konfliktusok feszültek, amelyek ki-váltója itt is az erőltetett „táblás gazdálkodás” programja volt. Sokakat, köztük az ibrányiakat, az 1945-ben földhöz juttatottakat is eleve frusztrálttá tette a bevételcsökkenés. Rákamazon gyűlést szerveztek 1949. július 17-én, ahol több száz (a jelentés szerint 700–800) fő összejövetelét „zavarták meg”. Az ÁVH – az „osztályellenség” normájának megfelelően – volt vitézt, csendőrt, cséplőgép-tulajdonost és kulákot tartóztatott le. Valójában a „szövetkezeti üzemek” működésképtelensége volt a probléma, amire egyértelműen utalt a jelentés is.³⁵

A mindennapi falusi életvilágok töréspontjaiban az egyeduralomra törő pártdoktrína és képviselői folyton azzal szembesülhettek, hogy a legitimitás, a tömeglojalitás megszerzése hallatlan nagy kihívás. Például Nagyhalászikban „azt beszélük, hogy azért van rossz idő, mert istentelenek az emberek, és veri őket az Isten. Beszélük továbbá, hogy csak propaganda az, hogy országosan jobb a termés, mint az elmúlt évben volt. Sokkal kevesebb a termés keresztre és súlyra is, mint tavaly, és ez is az Isten büntetése. Beszélük továbbá, hogy a szerződéses sertésstenyésztőktől az állam elvesz ingyen két malacot, és azt azoknak adja, akinek nincs.”³⁶

A lokális miliókben a szavak ereje, a megszólások, fenyegetőzések sajátos kommunikációs erővé, eszközzé válnak. Az új kommunista doktrínát és – mint láttuk, egyes helyeken nevéen nevezve – propagandát sok helyen az őt megillető módon kezelték.³⁷ Feltételezhetően nem csupán a jelentésíró fantáziájával magyarázható az, hogy a falusi folklór ritualizált hírei, idézett és persze konstruált megnyilvánulásai társadalom- és kultúraszervező tényezők lettek.³⁸ Akár ellenállási formára is utalhat az a főjegyzői szöveg, hogy Demecserben a „pápai határozattal kapcsolatban arról beszélnek, hogy a kommunista párt tagjai nem részesülhetnek szentségekben, nem fogják őket megesketni és eltemetni, és a gyerekeiket nem fogják megkeresztelni”.³⁹ A sajátos kettős kultúrák, kommunista párttagság és egyházhoz tartozás, templomlátogatás, a gyerek hittanoktatásának jelenségei külön feltáratlan fejezetet képeznek a társadalomtörténetben.

A pártpropaganda háborús hangulatgerjesztése újabb – védekezési reflexként és vágyakozásként is értelmezhető – fantáziálások, világvége-képek felerősödését eredményezte. Ebben a miliókben fő viszonyítási ponttá vált a háborútól való félelem, ami elsősorban a belső megosztottságot, a hatalom- és uralomgyakorlást teszi még hatékonyabbá. Demecserben az a hír terjedt, hogy „Olaszország fegyverbe lép és háborúra készül, és valami keresztes háborút akarnak megszervezni az amerikaiak”. Nyíracsádon többen állították, hogy a „görög katolikus templom tornyában azért van órség felállítva, mert minden percben azt vár-

³⁴ Uo.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ A Szabad Népnek panaszlevelet író tsz-elnök ezt így fogalmazta meg: „Ha én mondom valamit a tagoknak, azt mondják, hogy hazudtunk már eleget. Hiába építjük a szocializmust, ha közben éhezni kell.” MOL M-KS-276. 93. MSZO, 259.é.e. 107. 1951. június 18–23.

³⁸ Illusztratív példáink alattvalói, mindennapi „ellenpolitikai rítusoknak” tekinthetők. A politikai rítusok érzelmi, oktató hatására, az absztrakt problémák megjelenítésének lehetőségeire lásd: Zentai Violetta: *Politikai antropológia: a politika antropológiája*. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Budapest, 1997. 20–21.

³⁹ SZSZBML IV. B. 411/d. 2.dob. 1949. július 27.

ják, hogy mikor jönnek a jugoszláv ejtőernyősök”. Lövőpetriben is azt beszélték, hogy „Oroszországban köves eső elverte az egész országot, mert ott kommunisták laknak”. Tuzsérban a vallásos emberek attól tartottak, hogy elviszik a papjaikat. Encsencsen a pápai körlevél ismertetése után „meg vannak ijedve, hogy most már nem mehetnek a templomba a kommunisták, nem keresztelik meg gyermekeiket, a pap nem esketi meg őket és nem temetik el”. A nagykállói járásbeli Kállósemlőben az úttörők nyaraltatása kapcsán az terjedt el, hogy tizenegy balkányi és szakolyi lány esett teherbe, akik a nyíregyházi kórházba kerültek. Itt is beszédtema volt az, hogy a kommunisták ki lesznek tagadva az egyházból.⁴⁰ Leveleken egyesek kifejezetten az idők változását abban is mérték, hogy a gyerekeik már sokszor nem a megszokott „Dicsértesség”-kel köszönnek. Ófehértón az iskolai „szülői értekezleten egy pár asszony felemlítette, hogy az iskolákból a feszületet miért vették le. Azt mondták, hogyha ott volt eddig, most is maradhatott volna. Ez úgy tűnt fel, mintha a pap izgatta volna fel az asszonyokat, s emiatt az államvédelmi hatóság ki is szállt, de a kihallgatások megfelelő eredményre nem vezettek.”⁴¹

A másik, közvetlen félelemforrás a kolhozszervezéshez kapcsolódott. Nyíradonyban „azt hangoztatják, hogy most már minden jó volna, csak ne csinálnák tovább azt a tábláscsoportot, mert az kolhoz fog eredményezni”. Nyírbétek községben arról beszéltek az emberek, hogy „most már itt a kolhoz, cselédnek kell lenni mindenkinek, már pedig örültek, hogy a cselédsorstól megszabadultak és most újra visszaessenek oda, ahol voltak”. Jellegzetesnek tekinthető az, hogy a tszcs-alakítást elsősorban közvetlen falubeli személyek viselkedéséhez kötötték. Az említett faluban két helyi „bűnbakot” is megneveztek, a gazdajegyzőt és a tanyabíró, akik állítólag aláírták, hogy az itteni tanyák helyén kolhoz legyen.⁴²

Nyírbogáton az volt a „rémhír”, hogy „Rákosi Mátyást a közelmúlt napokban Budapesten megölték és sebesülésével a kórházban kezelik”, de azt is terjesztették, hogy „Rajk le tartóztatásakor Péter Gábor vezérőrnagyot megölték és meghalt”. Penészleken nyomott hangulatot tapasztaltak, mert „sokan félnek a jövőtől, miután nem akarnak szövetkezeti gazdálkodásban lenni”. Nyírmadán is egyre többen gondolták a fogatot feleslegesnek, mert azt várták, hogy a jövőben majd minden munkát traktorral végeznek.⁴³

Az újabb adózási forma, a „tervkölcsönjegyzés” folytonos konfliktust jelentett. Tiszaeszláron a „reakció” ellenpropagandájával magyarázták, hogy a „kötvényjegyzés azért kell, mert félünk a szerbektől, hogy megtámadnak bennünket, és a kötvény áráért Amerikától vásárolunk fegyvereket. Azt is beszélük, hogy kell a pénz, hogy megint meglőgjon valaki.” A „tervkölcsön” elutasítását jelzi, hogy az azt jegyző „népnevelőknek sokan azt mondták, hogy inkább odaadják a földjüket, de ne kérjenek tőlük pénzt. Több helyen csúfosan, szóbaállás nélkül utasították ki a népnevelőket.” Itt a római katolikus pap is kritizálta a tervkölcsönjegyzési gyakorlatot. Gégényben viszont éppen paptársa jegyzett 1500 ft-ot az első között, amit rögtön közhírré tettek. Több helyen a „tervkölcsönt” hadikölcsönként értelmezték. Mándokon azt prognosztizálták, hogy „ennek a rendszernek” csak három hónapja van hátra, háborúval vagy anélkül, de megváltozik a helyzet. Pócspetriben, több mint egy évvel az ott élők megalázása után is, a helyi miliók erejének tartósságát fedezhetjük fel:

⁴⁰ SZSZBML IV. B. 411/d. 2.dob. 1949. július 27.

⁴¹ Uo. 1949. október 13.

⁴² Uo. 1949. július 27. A Heves megyei Poroszló községben a törvénybíró többeknek azt mondta: „hát már Te is megbolondultál, hogy beléptél a tszcs-be. Be akarjátok hozni a faluba a kolhoz.” MOL M-KS-276. 93. MSZO 131. ő.e. 1708. 1949. november 23.

⁴³ Mások szerint „Rákosi elvtárs már több mint 3 hónapja nincs meg, de titkolják, mert ha közzé volna téve, akkor kitörne a forradalom.” SZSZBML, IV. B. 411/d. 2. dob. 1949. október 13.

„a tervkölcsonnel kapcsolatosan népművelői munka során előhozzák a vallás kérdését, és ez az első, amellyel a legtöbb házban kitérnek, és azt mondják: meg lennének elégedve a demokráciával, csak a vallást ne bántsák.” Encsencsen kifejezetten bizalmatlanok voltak a „tervkölcsonnel” szemben, „és azt mondják, hogy Rákosi Mátyás sok pénzzel megszökött és ezért kéri most a kölcsonnt”.⁴⁴

Hírek, hitek, vélemények, értelmezések kavalkádja tárult elénk, amelyek a sajátos falusi „közvéleményből” azt is érzékeltetik, hogy a vidéki társadalom meghatározó része a nekik tulajdonított kijelentésekben nem véletlenül túlzott. Joggal feltételezhető, hogy ezek a megfogalmazások sokszor a kommunista programmal szembeni leplező, elutasító magatartásmódok érzelmi–mentális eltávolító technikái voltak. Alapvető céljuk a korábbi identitásformák védelme lehetett.

A represszív állami politika sokkal láthatóbb és közvetlenül megtapasztalható volt a „kuláknak” nyilvánított embereket sújtó napi terrorban. Szabolcsban a megyei párttitkár így adott tájékoztatást az „osztályharc” egyes részleteiről: „Tapasztalható a megye területén, hogy a kulákok felé kollektív felelősség eszközét alkalmazzák, pl. ha egy kulák valamit elkövet, a községben feltalálható összes kulákot felelősségre vonják. A megyei titkár elvtáristól értesültünk, hogy elég gyakori eset az, hogy a kulákot megtalpalják, amiből sok esetben kórház következik és ugyanezt alkalmazzák a nagykereskedők felé is, aminek a következménye disszidálás, a kulákoknál pedig az első talpalás után felajánlják a földjüket.”⁴⁵

A mindennapi tereket megszálló diktatórikus, kriminalizálást eredményező gyakorlat társadalmi reakcióiban olykor az ambivalenciát, az ironiát is felfedezhetjük: „A községben egyes házakra ki van írva, hogy kulák vagyok, vagy népnőző kulák, és így a középparasztságot is összekeverik a kulákkal. Így az egyik nádfedele házra is ki volt írva, hogy népnőző kulák vagyok, és amikor bementünk a házba és megkérdeztük a háztulajdonosától, hogy miért van kiírva, hogy népnőző kulák vagyok, erre ő azt felelte, hogy nem tudja. Megkérdeztük tőle, hogy tényleg kulák-e. Ő azt mondta, hogy ha egyszer kiírták, valószínűleg az.”⁴⁶ A parasztellenes állami beavatkozás természetrajzának hasonló vonásaira világított rá egy Heves megyei jelentésíró: „A kulákok részéről sem volt semmiféle megmozdulás, annak ellenére, hogy 26 kulákot mozgattunk ki földjükből. Az egyik kulák pl. elhaladva a tagosító bizottság irodája előtt, szellemesen megjegyezte, »a tagosító bizottság be fogja bizonyítani, hogy mégis csak mozog a föld.« Kikövetkeztették, hogy a kulákok alatt meg fog csúszni a talaj.”⁴⁷

A hangulatjelentésekben folyton érzékeltették, hogy „sokan rémuralomnak nézik a demokráciát”, amit a nómenklátúra egyes tagjai pozitívként értékelték, hiszen „ez nagyon jó hatással van a középparasztságra, mert így nem mer a kulák mellé állni”.⁴⁸ A megbélyegzés mindennapi példáihoz tartozott, hogy a falvak kapuin és házfalain megjelentek a kuláküldözés motívumai, amelyek az individuális és kollektív identitás feloldásának hatékony eszközei voltak. Ennek közvetlen hatására utalt ez a megfogalmazás: „Általában véve megállapítható, hogy ezen községben a középparasztságot összekeverték a kulákokkal.” A bizalmatlanság és bizonytalanság nyilvánvaló jele volt, hogy a példaként említett Nagykálló

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ MOL M-KS-276. 93. MSZO 142. d. 214–216. 1949. április 11.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Uo. 31. ő. e. 360. 1949. szeptember 23.

⁴⁸ Uo. 142. d. 214–216. 1949. április 11.

környéki „17 holdas középparaszt a tanyáról nem mer a községbe bejönni, attól fél, hogy ő is kulák”.⁴⁹

Az alkalmazkodó ellenállás példái

A falusi társadalom radikális átalakítása és a kollektivizálás új szempontú jövőbeli feldolgoásaiban megkerülhetetlen feladat az előbbiekkal összefüggő egyházi iskolák államosításának párhuzamos tárgyalása.⁵⁰ A nagy nyilvánosságot kapott Pócspetrihez kötődő terror és koncepciós per a falusi terek megszállásának szimbóluma lett. A pártpropaganda az államosítási törvény melletti aláírásgyűjtést kezdeményezett, broszúrákat adtak ki, Tolnában például megjelent a „Megyei Népnevelő”, „kultúr” és más agitációs csoportokat, röpgyűléseket szerveztek a rendszerint városokból kiküldött pártapparátusbeliek. A pócspetri eljárásban is közreműködő Kádár János ezt olvashatta az „ellenállásról”: „Néhány adat az elvétve előfordult, s az egyházi reakció által szervezett akcióról: Fejér megyében Sárszentágotán a pap elárvereztette az iskola udvarán lévő fát az államosítás előtt. Dunaföldváron az államosítás előtt való éjszaka betörték az iskolába és a pénztárban lévő 2500 forintot ellop-ták. Hőgyész községben a bútorokkal jártak el így az államosítás előtt. Baranya megyében néhány pap a kulccsal együtt (iskolakulcs) megszökött. Abaújszántón a pap a pócspetri gyilkos lelkiüdvéért misét mondott. Letartóztatták. Az egyházi reakció által elkövetett esetek túlnyomó többsége anyagi jellegű.”⁵¹ A tiltakozások további formái voltak: Szedresen a püspöki megbízott a templomban mérte fel az államosítás támogatóit, majd tiltakozó táviratot küldött Budapestre a község nevében; ugyanő a gyerekek mesedélutánján a főszerepeket „Reakció Jóska és Komcsi Pista” között osztotta ki, akik közül a jelentésíró szerint az előbbi győzött a színpadon. A Szekszárdhoz közeli egyik majorbeli misén a pap állítólag azt mondta, hogy „az iskolák államosításával a templomokat is államosítják, és lehet, hogy a vallást is eltörlik. Ne tartsunk a fekete demokráciával, hanem a fehérrel. Közölte ezenkívül, hogy már egy pár katolikus papot letartóztattak. Felhívta a hívők figyelmét, hogy nehéz napok várnak a katolikus egyházra, és álljanak mellette. Értesülésünk szerint a lakosság között ez a felhívás visszhangra talált.” Nagykönyiban a pap a tanítókat az esküjükre emlékeztette, s tanítási „sztrájkra” biztatta őket, s akkor „kezdjenek csak tanítani, ha a rendőrség kényszeríti rá.” Szekszárdon a tiltakozásra összehívottak inkább elhagyták az iskolát. Újfehértón gyerekek részvételével zajlott tiltakozás, de végül elfogadták az államosítást.⁵²

Az egyes felekezetek papjainak magatartását folyton ellenőrizték. Tömeges utalásokat olvashatunk verbális rendszerkritikáról, mint például a Heves megyei gyöngyösoroszi pap esetében, aki a (marxizmus kapcsán) az „izmusoktól” óvta az embereket.⁵³ A Bács megyei Katymár református lelkésze pedig a tagosítás elleni tiltakozásra biztatta a gazdákat.⁵⁴ Az előbbi típusú reakciók a pártállami mozgósítás újabb akcióit váltották ki, amelyeknek egyik technikai formája a Szatmár megyei Hódászon is megfigyelhető volt, ahol a „népnevelők” – a görög katolikus pap szovjetellenességének ellensúlyozása céljából – a faluban faliújságokat helyeztek el. Ennek tartalmáról és eredményéről így számoltak be: „elmege a nép búcsút járni Máriapócsra, és ott a temetőben együtt alszanak a férfiak a nőkkel, és ezzel elér-

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ A kérdéskör egy részére lásd: Szabó Csaba – Szigeti László: *Az egyházi iskolák államosítása Magyarországon, 1948*. Budapest, 2008.

⁵¹ MOL M-KS-276. 75. Kádár J. titk. ir. 25. ő. e. 1–2. Budapest, 1948. június 22.

⁵² MOL M-KS-276. 75. Kádár J. titk. ir. 25. ő. e. 18–20. 1948. d. n.

⁵³ MOL M-KS-276. 93. MSZO, 131. d. 00485. 1949. július 27. (Heves m.)

⁵⁴ Uo. 113. d. 65–66. 1949. augusztus 29. (Bács-Kiskun m.)

ték, hogy a búcsújárás csődbe jutott.”⁵⁵ A politikai hatalom által irányított megszégyenítésből keletkező szegény mint szociális fájdalom egészen kézzelfogható történetei bontakoztak itt ki, amelyek egyszerre fejezték ki a már oda nem tartozás, az identitásvesztés és ugyanakkor az elutasítás érzését.⁵⁶

Az állami terrorral szembeni „kulákszervezkedések” valójában rendszerint esti, kártyázás közbeni beszélgetést jelentettek. Az ezek alapján konstruált koncepciók perek a többségi társadalom számára megfélemlítő hatásúak voltak, sokakat ténylegesen belső emigrációra kényszerítettek. A vádlottak között volt, aki ilyen módon 1951-től 1958-ig álnéven dolgozott az iparban.⁵⁷ Más típusú ellenállási formák is előfordultak, amelyek szintén a sajátosan „aktív társadalom” képét érzékeltetik. Ezek spontán (verések, az ablakbetöréstől az élettelen állat kihelyezéséig) és szervezett jellegéről máig csak hézagos ismeretekkel rendelkezünk.⁵⁸

A kollektivizálás társadalmi gyakorlata

„L. Donáth, Hegedűs e. VIII. 12.

1. Ennek a jelentésnek a fényénél felültek az a gondolat, hogy talán nem ártott volna előbb kikérni a véleményét s utána beleölni a rengeteg pénzt.

2. A jelentés lényegében elutasítja a további kertészkedést, ahelyett, hogy megmondaná, hogyan javítsunk. Szerintem érdemes futni a pénzünk után s megtalálni gyorsan a javítás módját. A jelentés ilyen formában egyébként elégtelen. R.”⁵⁹

Az első táblás csoportok úgy alakultak meg, hogy az 1948. augusztus 28-i kormányrendelet alapján a 25 holdnál nagyobb nagybérleteket kisajátíthatták. A földosztásból 1945-ben kimaradt vagy a hadifogságból hazakerültek és más nincstelenek lettek az első tagok. Például a Tiszántúlon és másutt gyakran önkényesen vagy állami erőszakkal foglaltak el területeket.⁶⁰ Kezdetben 10 taghoz és 30 holdhoz kötötték a tszcs megalakulásának alsó határát. 1949 végén a tagok 98,5%-a agrárproletár volt. Egy év múlva a földterület 59%-a, vagyonuk 65%-a állami juttatásból, beruházásból vagy hitelből származott.⁶¹

Hogyan tudta a politikai hatalom ezeket az eredményeket produkálni? Mint érzékelhetjük, a terror mellett elsősorban úgy, hogy adópolitikával, az adminisztratív és a fizikai erőszak eszközei révén a széttzilált egyéni gazdaságokat 1949-től a tagosításnak nevezett eljárás

⁵⁵ Uo. 142. d. 221–223. 1949. október 31. (Szatmár m.) A helyi pártvezetőségek konkrét személyek megszégyenítését célozták meg, ennek eszközei voltak többek között a kihelyezett szegény-, illetve dicsőségtáblák. Uo. 115. ő.e. 62–67. 1949. április 8. (Békés m.); SZSZBML IV. B. 411/d.1.d.1950. sz.n.

⁵⁶ Goudsblom, Johan: *Időrezsimek*. Budapest, 2005. 12–15.

⁵⁷ Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBSZTL), V-145.335. 1958. november 25. Kihallgatási jegyzőkönyv; Uo. V-145.335. 1959. január 3. Kihallgatási jegyzőkönyv.

⁵⁸ Lásd például Őze Sándorné – Őze Sándor: *Magyar parasztballada. Fehérgárda a Dél-Alföldön*. Hódmezővásárhely, 2005.; a porcsalmai tüntetésre lásd: ÁBSZTL, V-91.584. 1951. március 25. Ennek részletes feldolgozását végzi Farkas Gyöngyi.

⁵⁹ Rákosi M. cédulás jegyzete. 1950. körül MOL M-KS-276. 93. MSZO 630. d. 130.

⁶⁰ MOL, M-KS -276. 93. 147.ő.e. 44. 1949. március 25.

⁶¹ 1950. december 31-ig 2185 tsz-t tartottak nyilván, amelyekből szinte mind (2149) III. típusú, azaz a legkevésbé „kollektív” tsz volt. Honvári János: *Magyarország gazdasági fejlődése a II. világháború után (1945–1958)*. In: uő. (szerk.): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Budapest, 1997. 525–526.

kikényszerítésével ellehetetlenítette.⁶² Ennek egyik döntő lépése volt a több évszázad alatt kialakult tanyarendszer, a kijelölt falvak és majorok elsorvasztása.⁶³ Az évről évre megbolygatott földindulások azt eredményezték, hogy 1949 őszétől 1953-ig 2280 községben (a települések 70%-ában) mintegy négy millió hold területet tagosítottak. A községek felében kétszer, másutt ennél többször is. Az ennek során alkalmazott erőszakos és rendszerint hátrányt jelentő földcserét sokan nem vállalták. Ennek a katasztrofális állami politikának a következményeként a földtulajdon biztonsága lényegében megszűnt⁶⁴, elvándorlás indult, és munkaerőhiány lépett fel, a termésátlag-eredmények messze elmaradtak az egyéni gazdákétól. A szakszerűség hiánya⁶⁵ is fokozta a krízist, ezért kollektív gazdaságról vagy a mai értelemben vett nagyüzemi gazdálkodásról nem lehet beszélni. A gazdálkodás és az intenzív munka színtere ténylegesen a háztáji gazdaság volt. Becslések szerint a 1950-es években a paraszti jövedelem 70%-a innen származott.⁶⁶

Érdemes végül egy pillantást vetni a kollektivizálás első hullámainak számszerűsíthető eredményeire. Azért célszerű – az állami represszió csökkentő – Nagy Imre kormány színrelépéséig, 1953 júliusáig nyomon követni ezt, mert utána a tsz-ek száma csökkent, és egészen a befejező szakaszig (1959) ez volt a maximum nagyság, amelynek kapcsán beszélni lehet a kollektivizált terület kiterjedéséről. Magyarországon 1953 közepén 5224 tsz és tszcs volt regisztrálva 376 ezer taggal, 2819 holdon. Ez azt jelentette, hogy az ország mezőgazdasági területeinek 26%-a tartozott az említett „szövetkezetekhez”. Ekkor az egyéni gazdaságok aránya 54% volt, a maradék pedig más formákhoz tartozott.⁶⁷

A kollektivizálás első hullámainak társadalmi gyakorlata alapvetően mindig a konkrét lokális érdekek és presztízsszemponatok, a korábbi időszakokban kialakult falusi szegregálódások mentén írható le. Például Bács-Kiskun megye egyik településén – más nemzetiségi területekhez hasonlóan – a kitelepítésből kimaradt svábok 1948-ban alakítottak egy 80%-ban csak közülük kikerülő csoportot. Ennek konkrétan megnevezett oka az volt, hogy egyébként nem jutottak volna földhöz. Tervük között állítólag az is szerepelt, hogy a hivatalosan közös területet egy év használat után szétparcellázzák. Másutt külön székely tszcs-k vagy foglalkozások (a hivatalos fő tevékenységi körben iparosok, molnárok, rendőrök), ismét más helyen csak földművesekből vagy csak a kommunista párt tagjaiból verbuválódó érdekcsoportok szerinti formák jöttek létre. A településenkénti változó képre jellemzően, helyenként a nincstelenekből szerveződő csoportoknál azt is dokumentálni lehet, hogy a „búzávetéshez és a műtrágya szóráshoz karhatalommal kellett a csoport tagjait kihajtani”.⁶⁸ Visszatérő jelentések, panaszok szólnak diktatórikusan viselkedő, a tagokat pofozó vezetőkről, korrupcióról, hanyag munkavégzésről és lopásokról.⁶⁹

⁶² Nádasdi József: *Tagosítások és birtokrendezések Magyarországon a XIX. század közepétől 1956-ig*. Nyíregyháza, 1996.

⁶³ MOL M-KS-276. 85. 9. ő. e. 2–5. 1949. január 14.; Magyar Közlöny, 1949. január 22. 17. sz.; Uo. 1949. február 12. 33. sz. Ugyanekkor a Dunántúlon és a Tiszántúlon kialakították a kirakatjellegű mintakörzeteket, például duplájára emelt gépparkkal. MOL M-KS-276. 85. 10. ő. e. 49–51. 1949. január 21.

⁶⁴ A „földfelajánlások” révén 1953-ig 1,5 millió hold került az államhoz, amelynek nagy részét a gazdaságok nem tudták művelni. Honvári: *Magyarország gazdaságtörténete*, 529.

⁶⁵ 1953. december 31-én 3307 tsz-elnök közül 2203 semmilyen képesítéssel nem rendelkezett. Uo. 533.; MOL, M-KS-276. 85. 10. ő. e. 7–16. 1949.

⁶⁶ Honvári: *Magyarország gazdaságtörténete*, 535.

⁶⁷ Uo. 536.

⁶⁸ MOL, M-KS-276. 93. MSZO 113. d. 99–101. 1949. január 19.

⁶⁹ Uo. 142. d. 178–184. 1949. december 31.

Az 1949 elején felülvizsgált, a minisztérium szerint a legjobbak közé tartozó tszcs-k körében (103) vizsgálatot végeztek. Már az első fázisban nem javasolták 13 további engedélyezését, („ki nem küszöbölhető kapitalista, szektás veszélyek, taglétszámcsökkenés, terrorizmus miatt”), így tehát 90 csoport reprezentatív mintája alapján tudunk – nem pusztán gazdasági képet – alkotni. Mennyiben tekinthetők ezek kollektív gazdaságnak? Eszerint hetven százaléuk felelt meg a pártállami normáknak. Más szempont szerint 45%-ról lehetett azt mondani, hogy „részben osztatlan csoportbérleten” gazdálkodtak, 13%-uk „egyéni- leg kijelölt tagok tömörülése útján”. Ekkor még elenyésző volt azoknak a csoportoknak a száma, amelyek a kulákoktól elvett területen gazdálkodtak. Szintén kevesen voltak, akik saját, korábbi földjükön gazdálkodtak, esetleg még részben ide lehet számítani az ún. vegyes származású földterületeken dolgozókat. Összességében a tagok (1992 fő 90 csoportban) legnagyobb része a mezőgazdasági, agrárproletár rétegből (58%) és a háború utáni újbirtokosokból (38%) került ki. Hozzájuk képest csupán 4% volt a régi kisparaszt, alig lehetett számszerűsíteni a régi középparaszti réteget. Bár a tszcs-k többségében (56%) a tagoknak volt saját földje, de azt csak igen kis részük (14%) volt hajlandó bevinni a közös tulajdonba. Jellemzően, a kint hagyott területeken belterjes művelést, míg a bevitt földeken extenzív gazdálkodást folytattak. Ez utóbbi sem képezett jelentős arányt (21%), és az őszi munkák idején – ezt „kapitalista tendenciaként értékelve” – alkalmanként bér munkásokat is alkalmaztak.⁷⁰

Mintavételünk csoportjainak a tagsága nagyrészt (58%) kommunista párttagkönyvvel rendelkezett. Ennek ellenére a kortársi pártértékelés szerint is a vizsgált körben egyértelműen a „szektás veszély”, azaz több irányú szegregáció mutatkozott. A következő vonalak mentén különültek el: újbirtokosok és régi kis- és középparasztok, volt hadifoglyok, Szlovákiából kitelepített magyar telepesek, a kommunista párt „rendezőgárdistái”, „közös munkában összeszokottak”, rokonság. Több helyen a nőket vagy az időseket zárták ki. A legelterjedtebbnek az számított, hogy csak a földnélküliekből alakultak meg a csoportok. Országosan általánosnak vélték, hogy a középparasztok nem akartak a kollektív gazdaságban tevékenykedni. Ekkor még csupán két helyen, az észak-magyarországi zempléni borvidéken és a Pest megyei Zsámbékon fordult elő az, hogy néhány közülük tag lett. A pártzsargon szerint a „kolhoz-rágalmazás és csajkamese” tartotta távol őket. „Baloldali elhajlásnak” minősítették azt, hogy földet egyes helyeken csak azok kaptak, akik egyúttal a tszcs-hez is csatlakoztak. Egy helyen (Pusztaföldvár) a „kommuna-rendszer” alapján akartak szervezkedni.⁷¹

A többségében kommunista párttagokból álló csoportokról sokat mondó az a megállapítás, hogy a „kezdeményezésnél éppúgy, mint a későbbi irányításnál, általában a párt szerepe érvényesült”. Ez azt jelentette, hogy helyenként az „önkéntesség elve nem érvényesült a megalakulásnál, a csoportot kisebb-nagyobb kényszerrel hozták össze”. A létrejött csoportokat elsősorban a beígért állami támogatás tartotta egyben. Ebből a szempontból is jellemző volt a Dunántúlon található III. típusú csoportok összetétele, mert azok kevés kivétellel ebbe a kategóriába tartoztak. Ezen a földrajzi nagytájon feltűnő volt még az úgazdák magas aránya. 1949 elejéig statisztikailag rögzített üzemekbe elsősorban a családfők léptek be, asszonyok és fiatalok általában nem. Nők csak a csoportok 26%-ában, elenyésző számban voltak tagok.⁷²

⁷⁰ MOL M-KS 276. f. 85. MSZB 10. ő. e. 7–16. 1949 eleje.

⁷¹ Uo.

⁷² Uo.

A szociális összetételt tekintve a nincstelenek aránya elsősorban a Tiszántúlon volt a legnagyobb, ugyanakkor az erősen ipari körzeteket is magában foglaló Észak-Magyarországon volt a legmarkánsabb az újbirtokosok jelenléte a tsz-ekben. A gazdasági helyzetet elég tömören jellemezte az állami bizottság: „A csoportok nagyobb részét rossz gazdasági körülmények között találták [...] az igénybevett földek nagyon kiuzsorázottak, viszont a szabotáló kulákok földjei jó termőerőben vannak.” A tagok a jószágaikat általában nem vitték be a „társas gazdálkodásba”. „A nincsteleneknek nagyon gyakran még a fejadagjuk sincsen meg, éppen ezért sűrűn jelentkezik az igény gabonára, más élelmiszerekre, Hódmezővásárhelyen felnőttek és gyermekek ruházati és lábbeli ellátására”.⁷³

Szakszerű nagyüzemi gazdálkodásról egyáltalán nem lehetett beszélni, ennek egyik alapvető oka a területek szétszórtsága és nagy távolsága volt. A vizsgált csoportok egyharmadánál annyira kevés volt az egy tagra eső földterület, hogy az embereknek nem tudtak munkát adni. Sőt, ezeken a helyeken eleve extenzív gazdálkodásra rendezkedtek be, ami még irracionálisabbá tette a helyzetet. Néhány csoportnál fordult elő az, hogy a tagok és családtagjaik a nagy terület miatt nem tudták elvégezni a munkát.⁷⁴

*

A vidéki Magyarország társadalma a beszolgáltatás, a tagosítás, az adózás, a terrorral párosuló kollektivizálási kampány, valamint a korábbi egyházi és társadalmi miliók felbomlásának hatására radikálisan aktivizálódott.⁷⁵ A „szocialista projekt” – iparosításhoz és utópikus célokhoz – igazított kínálata, egyes rétegek számára nyújtott előnyei sajátos részvételt, a politikai diktatúra társadalmiasítását eredményezték. A kampányok mindennapokba behatoló folytonossága és színpadiassága a tervszerűnek gondolt program számos elemét önjáróvá és dinamikussá tette. A szovjetizálás hírei és tapasztalatai, a traumatizálódások és alkalmazkodások együttesen képezték azokat a kettős kommunikációkat, színlelt magatartásformákat, amelyek a „létező szocializmus” évtizedeiben is nyomon követhetők. A földek és emberek részleges „összegyűjtése”, „kollektívákba” terelése a szovjet típusú diktatúrák legradikálisabb társadalmi operációja. Ugyanakkor, a földindulások ellenére, a kollektivizált, rendszerint csak papíron létező szocreál üzemformák a vizsgált periódusban látványos kisebbségben voltak. Összességében elmondható, hogy majd csak – más szovjet rezsimekkel összehangoltan – az 1958 utáni frontális kollektivizálási hadjáratral pecsételték meg hosszú időre a paraszti tömb sorsát. A „kolhoz modell” elsősorban egy kudarc importjának magyarországi története, amely az erőforrások pazarlását és semmiképpen sem a kollektív gazdálkodási formák képét mutatta. A kérdéskör egyik fontos eleme a tulajdonfosztással induló proletarizáció, amelynek összehasonlítható lokális és regionális történeti kutatásába lényegében még bele sem kezdtünk.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ 1949-ben 65, 1950-ben 45, 1951-ben 50, 1952-ben 150, 1953-ban 50 ezer, 1949. január 1. és 1954. jan. 1. között összesen mintegy 360 ezer agrárkereső hagyta el a mezőgazdaságot. *Adatok és adatlékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955.* Budapest, 1957. 30.

Ö. KOVÁCS JÓZSEF

The „Socrealist” Contexts of the Collectivization Campaign (1948–1953)

The most radical social operation in Soviet-type dictatorships was the partial “collection”, “collectivization” of land and persons. As a result of compulsory delivery, the consolidation of land, taxation and the collectivization campaign, accompanied by terror, as well as the dissolution of former ecclesiastical and social milieus the society became extremely active. The offerings of the “Socialist project”, aligned with industrialization and utopian goals, as well as the advantages it provided for certain groups meant a unique participation in political dictatorship. The continuity of the campaigns, permeating everyday life, and their theatricality made several elements of the apparently well-designed program self-propelled and dynamic. The author lays special emphasis on the description of contemporary interpretations and the everyday practice of adaptive resistance. The news and experiences of “Sovietization”, traumatization and tabooization, all these together created those double communications and pretended forms of behavior, which were present even in the decades of “living Socialism”. Despite the seismic changes, Socreal factory models, existing mostly on paper only, were in apparent minority in the analyzed period. The “kolkhoz model” is primarily the history of importing a failure into Hungary, which was a mere waste of resources. The social practice of the first waves of collectivization can almost always be described along the village segregation process of the previous era. In summary, we can claim that it was only the post-1958 frontal collectivization campaign – carried out in coordination with other Soviet regimes – that sealed the fate of the peasantry in the long run.